

A statisztika és a társadalomkutatás határán

Bevezetőnkben utalnunk kell röviden két, a statisztikán belül és körötte támadt vitamentumra a századforduló éveiből, s ezek áttétellel a „határkérdések”-et is érintik. Az egyik az a jelentős módszertani vita, amely a norvég Kiaer sikeres kísérlete után az ún. *reprezentatív statisztika* elfogadhatósága körül zajlott, a másik az a tiszteletteljes visszautasítás, amellyel a statisztikusok fogadták Georg von Mayr elgondolását a „Statistik im materiellen Sinne” élszerepéről a társadalomtudományi rendszerben.

A reprezentatív statisztika vitájával kapcsolatosan csak annyit emelünk ki, hogy ez a „számlálási” eljárás — amelyről alább gyakran lesz szó — a statisztika új perspektíváit nyitotta meg: eléggé leegyszerűsített apparátussal az általános összeírások adataihoz lényegileg hasonló eredményeket ad, és „elérhető áron” hozzájuttat a társadalom és gazdaság olyan számsoraihoz, amelyekből a fejlődésre jellemző arányok, mutatók emelhetők ki. Ezt a reprezentatív statisztika a szigorú (ma már matematikai eljárásokkal ellenőrzött) kritériumok alapján kiválasztott „minta-tömeg” tüzetes kivizsgálásával éri el. Ez a „számláló” (adatgyűjtő) eljárás új lehetőség a társadalomkutatás számára is.

A „Statistik im materiellen Sinne” probléma vonatkozásaiban viszont azt kell elmondanunk, hogy a húszas évek *statisztika—szociográfia*-vitája nemcsak elkésztet reflexió volt, hanem már eleve elméleti szorítóba is kényszerült, mert az 1926-ban rendezett bécsi szociológiai kongresszuson a szociográfia bemutatkozása — miként erre Dimitrie Gusti, a román monografikus iskola alapítója is rámutat — „meglepően szegényes”-nek bizonyult.

Kapcsoljuk össze a két vita-momentum lényegét! A mai fejlettebb tudomány szintjén azt kell megvalósítani — nálunk a bukaresti szociológiai iskola alapelveinek figyelembevételével —, amit a szociográfia nem tudott megoldani: a statisztika beépítését a társadalomkutató rendszerbe. A vitákban annyit forgatott reprezentatív és monografikus elv érvényre jutásával s az ankétszerű megoldások oly sok változatának kidolgozása után mintegy természetes, hogy a statisztika minden fenntartás nélkül elfoglalja a konkrét szociológia rendszerében a *csak általa* betölthető szerepet. A konkrét szociológiai kutatás sikere is alapfokon azoktól az információktól függ, amelyeket a statisztikai „számlálás” ad a mozgásteli folyamatokban egymással összefüggő struktúrákról (népességi kategóriák, termelőerők, termelési üzemek, termelőkenységi tényezők, fogyasztási egységek, életszínvonal-fokozatok, vándormozgalmak, átrétegződési események, alkalmazkodási formák). Nyilván a statisztika az, amellyel — Lenin igénye szerint (*Statisztika és szociológia*, 1917) — „kísérletet kell tennünk arra, hogy pontos és vitathatatlan tényekből olyan alapot teremtsünk, amelyre támaszkodni lehet”.

A következőkben néhány olyan reprezentatív és monografikus megoldást veszünk szemügyre, amelyek a társadalomkutatásban alapvető jellegűek.

1.

Az életszínvonal az a történeti kategória, amelyben a társadalmi-gazdasági tényezők alakulása és hatékonysága a legélesebb vonásokkal mutatkozik meg. Logikus, ha első helyen éppen az *életszínvonal-kutatással* foglalkozunk, mert a közérdeklődés homlokterében áll. A statisztika is, a szociológia is számon tartja tekintélyes múltját; nemzetközi szervezetek, elsősorban a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (BIT) gondoskodik arról, hogy a kutatások mind szélesebb körben kiterjedjenek. Kítűnő kézikönyv is áll rendelkezésünkre (M. Mănescu — V. Vasilescu: *Statistica nivelului de trai al populației*, București, 1967), ez közli az összehasonlításhoz szükséges alapvető anyagot, kifejti a nélkülözhetetlen módszertani eljárásokat, de ösztönöz a laikus empirizmus elkerülésére is.

Az életszínvonal-kutatásban — a jövedelmi és táplálkozási viszonyokat, az egészség- és lakásügyi helyzetet, valamint a műveltségi színvonalra jellemző mozzanatok tudakoló ankétok mellett — két, egymással szorosabb kapcsolatban álló módszertani eljárás lehetséges. A hivatali statisztika „országos mintafelvétel”-ében — a jövedelmi kategóriák és a családok nagysága, összetétele szerint alakuló költségvetéstípusok figyelembevételével — a változatok széles skáláján mozgó kiválasztás elvét tartja szem előtt, és az egész országra érvényes — tudományos ismérvek alapján meghatározott nagyságrendben — reprezentatív anyagot szolgáltat. A *háztartási monográfia* alapvetően abban különbözik ettől, hogy egy kisebb népességcsoport egymástól jellegzetesen különböző családi háztartásaira irányítja figyelmét, de esetleg nem is öleli fel a globális életszínvonal-kutatás minden részletét, hanem csak a determinánsok egyikét, a fogyasztást vizsgálja, ezt azonban minél több vonatkozásban megfigyeli.

A monografikus jellegű családi (háztartási) költségvetés-kutatás, a gyakorlati gondolkodáshoz igazodva, a típust abban a körben keresi, ahol a körülményekre jellemző jegyek szembeálló módon sorjában megismétlődnek. A monográfiában szerepet vivő tipikus család azért „átlagos”, mert a családok egy nagy csoportjának életkörülményeit és lehetőségeit mintegy „mintázza”, a többi körülötte szimmetrikus rendben helyezkedik el, lefelé és felfelé kis eltérésekkel.

A családháztartás-monográfiában az adatfelvétel is jellegzetes. Amíg az „országos mintafelvétel”-ben a számadási naplóhoz hasonló folyamatos adatrögzítés történik, és ez a „kronológia” minden eseményre súlyt helyez, a monográfia — ha nem „mintafelvétel” egy község vagy megye nagyságrendjében (mert az is lehet) — sokkal kevesebbel megelégszik: egyszeri és visszatekintő helyzetképet akar megállapítani. A csoportra vonatkozó általános tájékozottság megszerzése után — szakértelemmel és türelemmel — rövid idő alatt tekintélyes összehasonlító anyag halmozható fel, és ebben az értékelés szempontjából olyan fontos „költségvetési arányok” nagyszámú variánsa fog rendelkezésre állni. De szociológiai érdek az is, hogy a rekonstrukció, az elmúlt háztartási események emlékezetbe idézése, a költségvetési mérleg főadatainak rögzítése során a monográfia nemcsak statisztikai adatfelvétel, hanem a társadalmi ankét egy változata, amelyből nemcsak számok származnak, hanem minőségi elemek is: okadatolások, magyarázkodások, helyzetleplezések, torzítási kísérletek, amelyek a számokban kifejezett mutatók életteli háttéréből ragadnak meg egy-egy jellemző részletet.

Az életszínvonal-kutatás körében — a családtípusokra vonatkoztatott költségvetési mérleg mellett — mind jelentősebb szerephez jut az *időmérleg*, mely egyfelől a munkaerő-igénybevétel normáit és határeseteit veszi számba, másfelől a szellemi-fizikai felfrissülés tartami fokozataira és minőségi változóira mutat rá. A vizsgálódás tárgya a nap 24 órája, s e nem változtatható időtartamban: a minőségileg egymástól különböző tevékenységek (kereső- és termelőtevékenység, házimunkák, élettani szükségletek) és a szabad idő tartamának változó arányai. Relatív időtartamok egymást korlátozó túgulása-szűkülése kerül előtérbe egy olyan zárt rendszeren belül (24 óra), amelynek programjában vannak *nem kibővíthető* időtartamok, mint a munkaidő, és *nem elhanyagolható* tevékenységek, mint a gyermekellátás és a házimunkák egy része, vannak *rugalmas* időtartamok, mint az életszükségletiek (alvás és személyi ellátás), és csak szellemi-fizikai károsodással *kiküthathető* tevékenységek, mint a szabad időt kitöltő kedvtelések és szórakozások. Ezek alakulásának mechanizmusában állapotbeli (például az életkorral összefüggő), különböző helyzetekből származó (így a foglalkozással együtt járó), szabványos (például a hétfégi pihenés igénybevételét jelző) vagy különleges (a szakmai továbbképzéssel kapcsolatos) determinánsok érvényesülnek. Ennélfogva az időmérleg-készítés és a „latba eső” tevékenységek időfogyasztását a *demográfiai osztályok* — nem, életkor, családi állapot, műveltségi színvonal és foglalkozás — figyelembevételével jegyzi és külön csoportosítja a lakó- és munkahely közötti távolság, a családtagok száma, a gyermeklétszám és a kereső családtagok munkaköri beosztása szerint is. A munkanapokat és pihenőnapokat nem elegyíti, sőt kiemeli a napok és a napszakok minőségi különbözőségét annak következtében, hogy egyes tevékenységek bizonyos napokra és napszakokra torlónak.

A hivatali statisztikában a háztartási költségvetések jellemzőinek kikutatásához hasonlóan az időmérleg-készítés is „országos mintafelvétel”-lel történik (rendszerét a már említett Mănescu-féle „életszínvonal-statisztika” kimerítően ismereti). A hivatali statisztika mindig általános struktúrákat ad, ezért a *különleges felvételek* (aminők a Babeş—Bolyai Tudományegyetem filozófiai és szociológiai tanszékének kezdeményezésére készült különböző időmérlegek) tudományos szerepe jelentékeny.

A különleges felvételek meghatározott kisebb népesség (egy iskolai osztály vagy különböző iskolák azonos osztályai, egy vagy több esti líceum, egy hivatal vagy hivatali részleg, teljes üzem vagy üzemi alegység, háztömb, utca, termelőszövetkezet, munkatelep) keretében rögzítik a vizsgált népességre jellemző időszak (vagy több időszak) folyamán a hét minden napjának külön alakulását a tevékenységek szükséges részletezésével. A felvétel szociológiai értékét növeli a nem szabványos időarányok, az improduktív időtartamok (így az ingázással kapcsolatos idővesztések), a házimunkák és a szabad időt kitöltő tevékenységek minőségi jellemzése.

Az idővel versenyző ember a nap 24 órájának többkörös stadionjába a siker és a sikertelenség kockázatával lép be: nemcsak munkaképességétől és becsvágyától függ, hanem a körülményektől is, hogy a futamok — reggeltől délig, déltől estig s az esti órákban — mit eredményeznek. Megelégedettsége vagy elégedetlensége, pozitív vagy negatív lelki struktúrájának kialakulása, azonosulása azzal, amit csinál vagy elidegenedése attól: mind függvénye a mérlegnek, amely a napirendekből összeálló heti programok arányait mutatja. Az időmérleg statisztikájában a konkrét társadalmi-gazdasági viszonyok tükröződnek.

Kilépve az életszínvonal-kutatás köréből — de az ott szerzett impressziók hatására — gondolatmenetünk logikusan a *társadalmi mobilitás* felé fordul. A háztartási és időmérlegek története ugyanis a nagy társadalmi-gazdasági átalakulásokkal függ össze, éppen azokkal a kritikus történeti periódusokkal, amelyekben az életkörülmények vagy az érvényesülési lehetőségek alapvető megváltozása miatt sajátos mozgásjelenségek állnak elő: egyszerű területi mozgások, *vándor-mozgalom*, vagy a társadalmi struktúrában eltolódások, *átrétegződés*.

A társadalmi mobilitás (social mobility) — ez a polgári szociológiában kialakult fogalom — hangsúllyal az átrétegződésre, a népesség társadalmi-foglalkozási összetételének módosulására vonatkozik, de nyilván társadalmi értékű mobilitás a területi mozgás is. A két „mozgékonyság”, a társadalmi és a területi, szükségszerűen nem függ össze ugyan, de tudott dolog, hogy a társadalom vertikális szerkezetének módosulása, sőt jelentékeny átalakulása következett be a városok és ipartelepek felé irányuló, mind nagyobb falusi tömegeket sodró belső vándorlás következtében, s ez a *rural exodus* nemcsak lakóhely- és foglalkozásváltoztatás, hanem a hagyományokhoz való viszonyulás, egy művelődési magatartásrendszer, a népi-paraszti életforma felszámolása is.

A népesség mozgása az adott földrajzi területen, a társadalmi „tér”-ben (az egyes osztályok, rétegek, foglalkozások között) sohasem egyszerű, korunkban pedig élesen jellegzett társadalmi-gazdasági viszonyok hatására bonyolódik. A tervgazdálkodásban irányított változás áll be, ha a munkaerőszükséglet és a munkaerő-tartalék földrajzilag különböző helyen jelentkezik. Megváltozik az életforma területi mozgásjelenségek nélkül, a lakóhelyét el nem hagyó parasztság körében is, ha a városiasodás intenzív folyamata következtében maga a környezet átalakul. A népességkiegyenlítést nem mindig oldja meg az odatelepülés, s ez esetben az egyes vidékek népességstruktúrája és szaporodása közötti nagy eltérések hosszabb periódusú idényvándorlást hoznak létre.

De nemcsak tipológiai szempontból kell nézni ezeket az összefüggéseket. Mindkét mozgékonyság — a szorosabb értelemben vett társadalmi mobilitás, tehát a népesség vertikális mozgása, s a vándormozgalom, a népesség területi mobilitása — a szocializmust építő minden országban tömeges és tipikus jelenség, kihat a munkásosztály összetételére, az értelmiség demográfiai arculatára, az agrármutató csökkenése pedig alapvetően megváltoztatja a társadalom szerkezeti arányait és növeli a termelőerők hatékonyságát. A konkrét szociológiának alig van ennél jelentősebb tárgyköre.

Alapvető tájékoztatást a demográfia nyújt: a) ha ismerjük két időpont népességszámát és a közrefogott időszak természetes szaporulatát, a tényleges és a természetes szaporulat különözete megadja a *vándorlási mérleg nyers mutatóját*; b) ha a népszámlálás anyagát külön csoportosítják a lakóhely és a születési hely szerint, megállapítható a *területi mozgékonyság foka*, amely a vándorlási távolság növekedésével csökken; c) a lakbejelentések alapján készülő folyamatos *vándorlási statisztikákból* megtudható, mekkora a vándorlás volumenje, kiterjedtsége és tartama, melyek az irányai, mi okból történik, mennyire idényszerű, s a benne részt vevő népesség hogyan oszlik meg nem, életkor, családi állapot, iskolai végzettség és foglalkozás szerint.

A társadalomkutatónak azonban szüksége lehet kevésbé általánosító adatokra. Ez esetben a vándorlási statisztikában adott összefüggések további részleteit kell kivizsgálnia egy tipikusnak tekinthető kisebb népességben, vagy a „mintafelvétel”-

hez kell folyamodnia. Utalunk a *Probleme economice* 1968. 5. számában a *munkaerőhullámozást* tárgyaló tanulmány (szerzők: A. Rusu és O. Mişcol) tipológiai részére, amely egy vas- és textilipari üzembe a meghatározott évnegyed folyamán felvett új munkaerőket az életkor, a már megszerzett szakmai képzés, a folyamatban levő továbbképzés, a munkaviszony tartama, a besorolás és az előzetes munkahelyváltások gyakorisága szerint csoportosítja. A tanulmány ankéton alapuló motivációs anyagot is ad.

Az *inter- és intragenerációs* mobilitás sok alapvető kérdéssel kapcsolatos. Az előbbi tanulmány is — a korosztályi csoportosítás rendjén — kitér a fiatalabbak nagyobb mozgékonyására. Jellegzetesen intragenerációs jelenség a fiatalság többlépcsős vándorlása is, ha a tanulási hely különbözik a szülők lakóhelyétől, az alkalmazás szerinti munkahely pedig mindkettőtől. Az intergenerációs kutatás a leszármazási táblák (*családfák*) rendszerében rögzíti mind a területi, mind a társadalmi mozgékonyás előfordulását, viszonyba hozza az adott társadalmi réteg egyedeit apjuk, nagyapjuk, őseik társadalmi helyzetével, kitudakolja, hogy a családban mikor és mily tényezők hatására lép fel a vándorlás vagy foglalkozásváltás mint tipikus jelenség. A társadalmi mozgásjelenségek monográfiája nyomán követi a kutatásba bevont népesség (például egy község) összes „mobil” családjainak különböző periódusokban — az első világháború előtt, a két háború között, a felszabadulás után — elvándorolt tagjait, hogy jelen helyzetüket vagy leszármazottaik helyzetét meghatározhassa. A szociológust az érdekli, hogy a korábbi csak területi mozgékonyás, az előző nemzedékre jellemző vándorlási készség (ki- és visszavándorlás) milyen mértékben fokozza — fellazítván a társadalmi struktúrát — a következő nemzedék mozgékonyását, ami — ha területi is — az átrétegződés folyamatába kapcsolódik.

*

Az 1966-ban tartott eviani nemzetközi szociológiai kongresszusra készített referátumukban C. Murgescu és munkatársai (C. Grigorescu, G. Retegan, Vl. Trebici) az iparosítási folyamatnak a társadalmi mobilitásra gyakorolt hatását elemzik (*Teorie și metoda în științele sociale*, III.). A tanulmány rendszerbe állítja a társadalmi mobilitás főbb jellemzőit. Ezek a következők:

- a) az agrármutató folyamatos és tervszerű csökkenése;
- b) a nem termelő foglalkozások (oktatásügy, egészségügy, tudományos kutatás, közérdekű szolgáltatások) specifikus súlyának növekedése;
- c) a kereső népesség átlagon felüli növekedése;
- d) a foglalkozási struktúra minőségi átalakulása;
- e) a városiasodás meggyorsulása;
- f) a társadalmi átrétegződés folyamatossága;
- g) a különböző tájegységek ipari szintjének kiegyenlítődésével a hosszabbtávú munkaerővándorlás volumenének csökkenése.

A hivatali statisztika adatsoraiból kiemelkedő mutatók e rendszere egyben a társadalomkutatás előtérben álló kérdéseinek szuggesztív *tárgymutatója*.